

Fiat voluntas tua

A FÖLDRENGÉS SEM PUSZTÍTOTTA EL A SZENT MÁRTON TEMETŐT

Ősi, kétezer éves sírkert a Szent Márton temető, földje sok-sok követ, csontot, tárgyat őriz a messzi évszázadok egymásra rakódó rétegeiben. Magyarország egyik legrégebbi temetkezési helye, a források szerint Kr. u. 50-től temettek itt. Sárrá, porrá, hamuvá vált elődeink nyomait régészek kutatták, az utóbbi kétszáz év emlékei pedig még állnak a lezárt temetőben, sok sírhoz már réges-régen nem megy ki senki. A frissen nyírt fű a korhadó, kidőlt keresztek, megrepedezett, omló-romló kövek, kripták, mauzóleumok ellenére is az ápoltság és rendezettség benyomását kelti, a területet szépen rendben tartja a Vas Megyei Temetkezési Kft., a múltó idő marta faragványok közül ki-kitűnik egy-egy felújított síremlék. Több sírt a Szombathelyi Szépítő Egyesület gondoz. Ez a szombathelyi Pere-Lachaise, a mi Házsongárdunk, olyan történelmi és kulturális emlékhely, amelynek legfelső földrétegeiben nyugszanak a 19–20. század fordulóján fellendült Szombathely polgárai, azok a mesterek, köztisztviselők, elől-és élenjárók, politikusok is, akik tevékenységükkel hozzájárultak ahhoz, hogy a város viselhesse a legendás „Nyugat Királynője” nevet. Az ókortól folyamatosan „élő” sírkert 1962 végéig a város egyetlen hivatalos temetője volt, akkor lezárták – mert a következő évtől megnyitották az addigra már előkészített Jáki úti temetőt –, de 1977-ig még lehetett urnában elhelyezni hamvakat a Szent Márton temetőben meglévő családi sírhelyeken.

A temető több részből áll: az Ótemető, Régi temető, Középső temető, Új temető elnevezés különböző korszakokra utal, a folyamatos bővülést jelzi. Az Ótemető volt az első kegyeleti hely, a mai Szent Márton-templom keleti és északi oldalán terült el, itt vannak az A parcellák, és az utak mentén az első sorokban a díszsírhelyek, amelyeket a mindenkori városvezetéstől „örök időkre” kaptak az arra érdemes személyek. Ezt bővítették a Régi temetővel, a Cziczter családtól kapott kerttel, ezen a földdarabon alakították a B parcellák egy részét. A terület korábbi tulajdonosainak nevét őrzi a városi szájhagyomány, amely „Cziczter-kertnek” hívta nemcsak ezt a temetőrészt, hanem az egész temetőt. Ha pedig meghalt valaki, és a háznál búcsúztatással kezdődő temetési szertartás szerint indultak vele a megásott sírig, így beszéltek az utolsó útjáról: „kiviszik a Cziczter-kertbe”. A Középső temető további B parcelláknak adott helyet, az Új temető részen vannak a C parcellák. Összesen 6,2 hektáron terül el a nekropolisz, amelyben az élő városhoz hasonlóan csoportosulnak a különféle rendűrangú emberek: a drágább, előkelőbb helyeken a társadalom felsőbb köreiből való emberek nyugszanak, a távolabbi, olcsóbb sírhelyeket vették meg az alsóbb rétegekből származók.

A Szent Márton temető története a kutatások alapján belátható múltba, az I. századba nyúlik vissza, amikor Magyarország nyugati fele római igazgatás alá került, mint a birodalom Pannónia provinciája, és Savaria városát Claudius császár (Kr. u. 41-51) megalapította. Az emberek a római törvényeknek megfelelően a fallal körülvett városon kívül temetkeztek, a Borostyánkő és a kivezető utak mentén. A Szent Márton temető ókori elődje Savaria keleti temetője volt. A város két keleti kapuja közül az északi irányban fekvő volt a scrabantiai (soproni) kapu, aminek közelében kultusz vagy sírépületet hoztak létre a Perint patakban 303-ban vértanúhalált halt Quirinus püspök földi maradványai számára, aki a keresztényüldözés áldozata lett.

Így Quirinus tekinthető a kegyeleti hely első neves halottjának, nevét a történelem a 4. századból örökíti, alakja pedig az ókeresztény időket idézi, Diocletianus császárért, aki a birodalom valamennyi lakója számára elrendelte, hogy pogány módon áldozzon a mindenkorai császár üdvösségéért, a keresztények pedig ezt nem akarták, ezért rendeleteket adtak ki ellenük. Quirinus a horvátországi Siscia (Sisak) püspöke volt, városa helytartója kihallgatta, és Savariába küldte bíróság elé. A Kálvária-dombon álló félkörös színház épületében ítékeztek felette nagy közönség előtt, kirakat-per során, a tárgyalás jegyzőkönyve fennmaradt. A dombtól a Perint-hídig tartó terület a császári tiszteletadás helye volt, ott vezették végig az „engedetlen” Quirinust, és a hídról a vízbe dobták. A legenda szerint hiába kötöttek a nyakába malomkövet, csodálatos módon még sokáig nem merült el, a vízen lebegve még hosszan beszélgetett a hívekkel, mielőtt lesüllyedt és megfulladt. Bízatta, bátorította a vízen lebegő Quirinus a parton álló embereket, hogy meg ne tántorodjanak, meg ne rettenjenek, hitüket tartásák meg, hiszen halála ténylegesen nem bűn megtorlása. Holttestét ide hozták a város szélére, hogy eltemessék, majd a 4. század végén elterjedt szokásnak megfelelően – amely szerint a vértanúk maradványait templomokban helyezték el –, átvitték a soproni kapu melletti ókeresztény bazilikába, amelynek oltára alatt lehetett a sírja. Kicsivel több mint száz évet nyugodott itt, aztán a Kr. u. 420-as évek előtt, valamelyik barbár támadáskor a földi maradványait elvitték, és Rómában temették el. Szombathely nem felejtette el Quirinust, az 1938-ban felszentelt szombathelyi szalézi templomnak ő lett a védőszentje, főoltárára gróf Mikes János püspök megszerezte a hiteles ereklyéit is.

A 310-es évektől a keresztények megszabadultak az üldözésektől, szabadon gyakorolhatták a vallásukat. Szent Quirinus mártíriuma nem volt hiábavaló, a kereszténység tovább terjedt, igazolja ezt a sok IV. századi Krisztus monogramos sírkő is, amelyet sokáig használtak díszítésként a nem keresztények is, de a 4. század utolsó harmadára egyértelműen keresztény jelképpé vált. Ugyanebben az időben – az elföldelések terjedésével – jelentek meg a sírépületek a temetőkben. Általában kétszintesek voltak, a dongaboltozatos föld alatti sírkamrák feletti építmény felett, annak falától függetlenül állt a felszíni mauzóleum, a kápolna, az imádság, az emlékezés helye. A korábbi hamvasztásos temetések nyomán sírkerteket hoztak létre, amit a kert méretét is mutató sírfeliratok és a kerítőfalak maradványai bizonyítanak. A kereszténység terjedésével, az elföldelések terjedésével együtt megjelentek a temetők-

ben azok az épületek is, amelyekben nincsen sír, ezek voltak a ravatalozók, az elhunyt-ról való közös megemlékezés helyei.

Nem sokkal a Quirinus savariai halála után született Szent Márton 316-ban, ugyanezen a darabka földön. Máiig élő kultusza van annak, hogy itt született és itt volt gyermek az „Istennek katonáskodó”, későbbi tours-i püspök. Talán a két szent szellemi jelenlétének köszönhető az a csoda, hogy amikor 456-ban Savaria földrengés következtében elpusztult a temetőivel együtt, a keleti temető megmaradt, és működött tovább hosszú századokon át, a közelmúltig. A régészek tudják: a keresztények mindig hittestvéreik, különösen a kiemelten tisztelt mártírok/mártírbazilikák közelében, ereklyéikhez minél közelebb, szent helyeken kívántak örök nyugalomra térni. Ez a szokás segítette a tisztán keresztény temetők létrejöttét és fennmaradását (korábban a keresztények és nem keresztények vegyesen temetkeztek), kialakult a temető és a templom együtt létező kapcsolata.

A késő ókor és kora középkor századaiban az Evangéliumok hatására megváltozott az emberek halálhoz való viszonyulása, változtak a temetkezési szokások. Pál apostol a holtakat úgy nevezte: „akik elaludtak”. Ezért a keresztények a sírokat – a mártírok sírjait is – és a keresztény közösségek által használt temetőket „az alvás helye” szóval jelölték. A koimétérion a latinba coemetrion alakban került át, és ez lett a keresztény temetők megnevezése. A hívők ezzel táplálták a reményt, hogy amíg a test elszenderedett a földi létből, a sírban alussza örök álmát, a lélek feltámadásra vár.

A Római Birodalom bukása után a barbár népek vonultak át Pannónián, de nem pusztították el teljesen a római kultúra és élet maradványait, a helyi lakosság gyakran velük együtt telepedett le fallal körülvett városokban, erődökben. A kutatók Savariában és környékén is folyamatos letelepedést tételeznek fel, amely a város ókori nevének fennmaradásával, és a leletek alapján a Szent Márton temető folyamatos használatával is bizonyítható. Egy 5. századi sírfelirat Nammius Quintus temetőörnek állít emléket. Szintén ebből az időből maradt fenn Leonianus sírköve, aki sírfelirata alapján Savariában született, a burgundok nyugatra hurcolták, Itálián át Galliába került, ahol apát lett. A 6. században született Pannóniában az egyházi író, kolostoralapító Bragai Szent Márton, aki járt a Szentföldön, és 580-tól Bracara püspökeként szolgált.

A mi savariai Szent Mártonunk szülőhelyeként a mai Szent Márton-templom bal kápolnáját jelölik meg egyes kutatók, miszerint itt állt volna a szülőház. Egy elképzelés szerint egyik szobáját alakították előbb kápolnává, majd később, amikor erősen leromlott, templom épült rá. Egy másik álláspont szerint a szülőház „megtalálására” egyszerűen szükség volt, mert Nagy Károly frank király felkereste családjáé és birodalma védőszentje, Szent Márton szülővárosát, Savariát, amikor 791-ben vezetett hadjáratot a keleti barbárok, az avarok ellen. A zarándoklata úgy lehetett sikeres, ha itt valamilyen bizonyítékot lel. Ereklyék itt nem voltak, hiszen Márton Franciaországban halt meg, ezért tudós főpapjaival a szülőház „azonosításába” fogott, és felfedezni vélte az ókeresztény temető területén akkor még álló, Quirinus eredeti

nyughelyét magába foglaló sírépületben, bizonyítékul véve a körülötte talált Krisztus-monogramos sírtáblákat. A történészek álláspontja szerint az első bizonyosan Mártonnak szentelt templom 826 után történhetett, de erről nem sokat tudnak, mert a temetőjének csak néhány sírja került el a pusztulást.

Lakott volt tehát a terület a Római Birodalom bukása után is, a földrengés és a népvándorlás háborúi ellenére, az egykori Savaria falain kívül eső keleti oldalon megmaradt a temető, és a templom, fennmaradt az élet, a folytonosságot és Szent Márton tiszteletének folyamatos jelenlétét születése helyén középkori oklevelekkel igazolják. A templom mellett falu épült, amelynek létezésére a magyar államalapítás utáni időkben egy 11. századi oklevél már utal, arra pedig, hogy az idők során a Szentmárton község nevet vette fel, 16. századi forrás szolgál bizonyossággal.

A Szent Márton kultusz központja a Szentmárton falubeli templom volt, amely a szombathelyi vártemplom mellett plébániai feladatokat is ellátott. Az oklevelekből kitűnik: a hívek rendszeresen adományoztak a Szent Márton egyháznak. A középkorban Szentmárton különleges helyzetbe került, területén feküdt az egykori Savaria illetve Szombathely temetője, és itt állt plébániatemploma. A kora újkorban (1638) a győri püspök – a szombathelyiek tiltakozása ellenére – ide telepítette a domonkos szerzeteseket, megkapták az épületeket is, így a templom elvesztette városi plébánia jellegét, és egyházigazgatási szempontból a temetőt is a vártemplomhoz kapcsolták, de a domonkosok is tovább vitték és megerősítették a Szent Márton kultuszt.

A szerzetes kolostor is Szentmárton falu közkútjából kapta a vizet, amelynek története a középkorból ered, kapcsolódva a szülőház legendájához: úgy tartották, hogy Mártont e szülőház udvarán álló kút vizével keresztelték meg. A kutatók feltételezik, hogy a Szent Márton-templom előtt álló kút eredetije valóban római kori lehetett, többször átépíthették, a középkorban és az újkorban közkútként szolgált. Ma Rumi Rajki István szobra örökíti meg a jelenetet, amely szerint vizével a hazatérő Márton megkereszteli édesanyját. A templom bal kápolnája előtt bronzból mintázták meg „Szent Márton lábnyomát”, amely a Szent Márton Európai Kulturális Útvonal jelképe.

1668-ban Batthyány Erzsébet vállalta egy új templom építtetését. A munkálatoakat egy olasz építőmester vezette, 1672-re készült el a kora barokk stílusú templom, amit azért nem építhettek egybe a korábban elkészült kolostorral, mert közöttük húzódott a temető, és már nem ide, a domonkosokhoz tartozott, hanem a belvárosi, várban álló Szűz Mária-templomba költözött városi plébániához. A temető északi oldalán Batthyány Erzsébet építtetett egy ispotályt. Végakarata szerint a templomban temették el a Rózsafüzér-oltár alatti kriptában, amit számára alakítottak ki.

Ahogy a város gyarapodott, a következő századokban összenőtt, összeshövdött Szentmárton faluval, amely a Gyöngyös-hídtól a mai vasúti felüljáróig terjedt, és mindössze egy utcából állt. Egy 18. századi térkép 31 portát és telket mutat róla, valamint a domonkos rendház épületét. A Szombathelyhez egyre inkább „külvárosként” illeszkedő önálló kis települést – és a régmúltból vele öröklődő temetőt – 1885-ben csatolták a városhoz. A valaha volt helységnevre ma a Szent Márton utcanév emlékeztet.

Így szalad át a századokon a Szent Márton temető története. A pusztító föld-rengés után az élet folytatódott az ókori római Savaria falain kívül eső keleti temető és templom körül, a középkortól Szentmárton község települt rá, a falu életéhez pedig hozzátartozott a temetkezés is. A kutatók a keresztény-római temető nyomait Szentmárton bal oldali házsora alatt találták meg. A község temetőjét északról a mai Zanati út, nyugatról a templom előtti tér, délről a templom és a korabeli kivezető út, később a kertészet, míg keletről a telekhatár (ma a vasút) vette körül. A temető déli irányban terjeszkedett, és miközben bővült, köréje épült a város, így lehet, hogy ma már a város közepén van, sok ezer halott, saját történetünket alakító ember porrainak, csontjainak közvetlen szomszédságában élünk. Számlálhatatlan egyéni múlt, szegények és gazdagok, ifjak és hosszú életűek, ismertek és ismeretlenek, az idő meg-
eszi a sírfeliratokat, a régi nagyok emlékét feljegyzések, könyvek, iratok őrzik... A temetőben nyugvó emberek emléke lassan kiesik az élő generációk memóriájából, hogy szájról szájra adhatnánk történeteiket, és csak a kulturális emlékezet őrzi a különböző időszakok kiemelkedő alakjait, kik formálták Szombathely jövőjét, történelmét, kultúráját.

*

A kétezer éves sírkertben tett sétán Torjay Valter festőművész, művészettörténész a kísérőnk, számos Szent Márton temetővel foglalkozó cikk, tanulmány, kiadvány szerzője, aki a különleges historikus emlékeket rejtő kegyeleti hely megmentésére egyesületet hozott létre. Korábban gyakran járt ide festeni, olyan sírköveket is megörökített, amelyek mára az enyészeté lettek. Máig szívügye, hogy Európa egyik legrégebbi és legtovább használt sírkertje megmaradjon.

Belépünk a kapun, az egyik síron macska nyújtózik a napfényben, talán a hasznos munkát mára elvégezte, a rendszeres egerészéssel menti társaival a sírkertet a rágcsálóktól. Lépdelünk előre a fák között, balra előre, egyes síremlékek kőtábláit már neki kellett támasztani a temető téglafalának, mert maguktól már nem tudnak megállni. Először a nagy építő Kopfensteiner-család síremlékét (VF-135) nézzük meg, szépen faragott Jézus-fej díszíti. Kopfensteiner Manó Vasvármegyében született 1890-ben, Szombathelyen és Felsőlövön járt középiskolába, majd elvégezte a budapesti műegyetemet, 1914-ben szerzett mérnöki diplomát. Az első világháborúban az orosz fronton teljesített katonai szolgálatot mérnök-hadnagyként, hősiességéért kitüntették. 1920-ban átvette édesanyja építési irodájának vezetését, és számos nagyobb vállalkozásban bizonyította tehetségét. Egyebek közt ő építette a Magyar Királyi Posta és Távirat székházát, a szombathelyi Városházát, a magyaróvári gazdasági akadémia internátusát, a szombathelyi szalézi Szent Quirin templomhoz tartozó tanoncotthont és kollégiumot. Kiemelkedő alakja volt a szombathelyi sportéletnek: tevékenykedett az Atlétikai Klub vezetőjeként, a Sabária Labdarúgó Szövetkezetnek ügyvezető elnöke volt, a Szombathelyi Iparos Körnek elnöke. Tagja volt a városi képviselő-testületnek, Vasvármegye törvényhatósági bizottságának, és számos társadalmi egyesületnek. Kopfensteiner Dénes 1909-ben országos pályázaton első díjat nyert

(800 koronát) „Ifjúság” jellegű tervével, amelyet egy komáromi polgári fiúiskola megépítéséhez készített.

Somogyi Ignác (1813–1882) egykori főlevéltáros, 48-as honvéd hadnagy sírját (A-1-57) a művészeti szakközépiskola tanulói koszorúzzák két évtizede március 15-én, tanáruk, Torjay Valter kezdeményezésére. A városvédő művészettörténész jól ismeri a Szent Márton temetőt, tudatosan kereste az 1848–49-es hősök emlékeit. Tudta, hogy Vas megyéből sokan szolgáltak a 48-as honvédseregben, ezért Bóna Gábor történész könyvét lapozgatta: a 48-as honvédtisztek jegyzéke tartalmazta a vasi neveket is. A temetőben járva egy családi sírkőre pillantva ismerősnek tűnt a név számára: Somogyi Ignác. Visszakereste a tiszti névsorban, és megtalálta a 44-es zászlóalj honvédtisztjei között. Pápocon született, hadnagyként szolgált. Később Vas megye főlevéltárosa lett, felesége Csesznák Emma volt, a sírfelirat szerint mellettük nyugszik ötéves kislányuk is. A sírt a művészeti szakközépiskolás diákok gondozzák, rendszeresen kiszabadítják a borostyán öleléséből, virágot hoznak rá. A szabadságharc évfordulóját ennél a sírnál ünneplik, egy bátor katona által közelebb kerülve a csatákban szükséges elszántsághoz, a közösségért, a népért, nemzetért való szolgálat, a haza gondolatához.

Jobbra könnyen megtaláljuk dr. Ujvári Ede (1876–1950) polgármester, a Nagy Szent Gergely rend lovagja, magyar királyi főtanácsos és felesége Szép Ilona (1879–1963) fekete márványkő síremlékét (A-2-161), amit Szombathely város önkormányzata állíttatott 2006-ban. Ujvári Ede Somogy megyében született, Pécsen járt gimnáziumba, Budapesten végezte a jogot, 1899-ben avatták doktorrá. Még abban az évben Szombathelyre került vármegyei közigazgatási gyakornokként. Tele volt ambícióval, munkakedvvel, lelkesen végezte a munkáját, hamarosan aljegyzővé választották. 1902-ben a város főjegyzője lett, majd hat év múlva tanácsnoka, 1914-ben polgármester-helyettes. Szombathely jobb jövőjéért, kultúrájáért dolgozott, kiváló szervező volt, számos pozíciót betöltött: a Kultúregyesület alelnöke, a Gyorsíró egyesület elnöke, a Szombathelyi Leánykör igazgatója, a városi színügyi bizottság előadója volt, és vezetőségi tagja szinte minden helyi kulturális vagy emberbaráti egyesületnek, alkalmi munkatársa a fővárosi és a helyi sajtónak. 1931-től tevékenykedett polgármesterként.

A Kapossy-család sírját (A-4-10) a Rumi Rajki Műpártoló Kör újjátta fel. Közismert és köztiszteletben álló familia volt Szombathelyen. Az apa, Kapossy István, a felsőkereskedelmi iskola tanára volt, a fia, dr. Kapossy János (1894–1952) a 20. század első felének ismert művészettörténésze, a magyar barokk nemzetközi hírű kutatója. Doktori disszertációját a szombathelyi Székesegyházról és mennyezetképeiről írta. Elsőként közölt eredeti iratokat Maulbertsch, Hefe, Dorfmeister és Szily püspök levelezéséből. Ő foglalta össze először azt a hatalmas vállalkozást, amely létrehozta Szombathely barokk központját. 1922-től hivatásszerűen foglalkozott a magyar művészettörténet kutatásával, levéltári forrásainak feltárásával. Tudományos munkájáért egyetemi magántanári címet kapott. A 30-as évektől tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia régészeti és művészettörténeti bizottságainak. 1945 után is az Or-

szágos Levéltárban dolgozott, 1948-ban ő kapta a feladatot, hogy kiállítás rendezzen a szabadságharc 100. évfordulója tiszteletére a Nemzeti Múzeumban. Kinevezték az Országos Levéltár igazgatójának, majd 1950-ben nyugdíjazták. Zárkózott, szerény, melegszívű embernek ismerték. Egyetlen szenvedélye a szakmája, a tudomány szolgálata volt. Szombathellyel a kapcsolata akkor sem szakadt meg, amikor Budapesten élt, a szabadsága egy részét a szülővárosában töltötte. Két nagy tanulmányt írt az 1940-es években a városról: 1900 év művészete Savaria fórumán, Maulbertsch a Püspöki palotában. Az utcán érte a szívroham. Kívánságának megfelelően húga a szombathelyi Szent Márton temetőben temettette el a szülei mellett.

A rendház hátsó falánál megtekintjük dr. Károlyi Antal (1843–1911) főszolgabíró, alispán, királyi tanácsos szépen felújított kriptáját (A-4-569). A Vasvármegye vezércikkét közölt pályára lépésének 25. évfordulóján szerteágazó tevékenységéről, és annak ellenére, hogy a szerző nem látta szükségesnek „összeterlasztani azt a sok szépet és jót”, amit a vármegye első tisztviselője hosszú nyilvános munkássága alatt művelt, fél oldalt betöltő, terjedelmes méltatás lett belőle. Vasvármegye aljegyzőjeként indult, 1884-ben főjegyző lett, 1891-től alispán. A nevéhez fűződik a Széll Kálmán utca megnyitása, az árvaház és a színház létrehozása, a Berzsényi-szobor felállíttatása. Támogatta a Szombathely–Rum vasútvonal, a vasvármegyei cukorgyár és az elektromos művek létesítését.

Az Egerváry család sírköve (JE-59) Vas megye egyik legősibb nemesi családjának állít emléket, amely a 14. században már virágzott. A Szent Márton temetőben nyugvó Egervári Egerváry Miklós (1827–1917) ügyvéd egyik felmenőjét Mátyás király jutalmazta hű tetteiért, 17. századi felmenői Vas megyei szolgabírók voltak. Ő maga jogi végzettséget szerzett, a pornói járás szolgabírája volt, valamint az Erdődy grófok jószágigazgatója, jogtanácsosa, megyebizottsági tag, városi képviselő, közérdekű egyesületek tagja, 12 éven át a szombathelyi ügyvédi kamara helyettes titkára. Foglalkozott a polgárosodás kérdéseivel, a közigazgatási tisztségviselők, közalkalmazottak fizetésének javításával, a népnevelés és közoktatás ügyével, Deák Ferenc emlékének ápolásával. Jelentős szerepe volt Felső-szopori Szily János, Vas megye első katolikus püspöke emléksobrának felállításában. Mellette nyugszik felesége, Sorki Kisfaludi Nagy Francziska, és 1895-ben, fiatalon elhunyt fia, Ödön, akinek emlékére 1000 forintos alapítványt hozott létre Dömötöri közép- és kisbirtokú keresztény mezőgazda családok gyermekei részére. Még két lánya volt: Gizella és Irma.

Hudetz József (1857–1932) a híres kőfaragó dinasztia középső generációja, a családi kriptában (A-4-657) nyugszik fia: ifj. Hudetz József (1881–1919) és lánya: Hudetz Elvira (1884–1885). Harmadik gyermekét, Hudetz Jánost (1889–1949) a szalézi altemplom kriptájába temették. Mindkét fiú folytatta apja, nagyapja mesteriségét. Ugyanis már a nagyapa is neves sírkőfaragó volt, csak még németesen használta a nevét: Johann Hudetz (1828–1861), díszes neogót síremlékét a bejárat után balra (A-1-18) láttuk a sétaút mentén, a mészkövet fodrosra marta az időjárás az elmúlt másfélszáz évben, de most is koszorú van rajta. Az öreg kőfaragó mester 1856-ban telepedett le Szombathelyen, műhelye a Szent Márton út 23. szám alatt volt a Vö-

rösmarty utca sarkán. Ő faragta a temető bejáratánál álló Madonna szobrot, amely egyben tehetségének hírnöke, népszerű mester volt, az egészen megyében található általa és a leszármazottai által készített művek.

Egy drámai erejű, hatalmas síremlékhez érünk (A-3-102), amelyen monumentális a kő, olyan kicsik voltak az alatta nyugvó Vízmathy gyerekek. A születési évszámból ítélve ikrek lehettek, Piroska (1898) még csecsemőként meghalt, Zoltán (1898–1907) pedig mindössze kilenc évet élt, agyhártyagyulladásban halt meg. Az angyalként védő anyát és fiát szoborszerűen megmintázó síremlék a temető egyik legkiemelkedőbb alkotása, valószínűleg ez is Merkly Ferenc sírkőfaragó szobrász műve, ahogy a temetőben több különlegesen szép síremlék. (A vázaformájú domborműveket lelopták a homlokzatáról, ahogy sok más díszítő elemet is már régen elvittek, kifosztva a sírkertet mozgítható értékeiből.) Aki a családja emlékére oly sokat áldozott, az édesapa, Vízmathy Géza (1865–1933) 1886-tól negyven éven át volt a város tisztségviselője. A neves szombathelyi nyomdászcsaládból származó Bertalanffy Bertát vette feleségül, a Szily János utcában laktak. Vízmathy Géza árvaszéki jegyzőként kezdett, majd számtiszt lett, aztán pénztárnok, Torjay Valter megfogalmazásában „Éhen Gyula jobbkeze”, kiváló pénzügyi szakember, és mindemellett amatőr fotóművész, albuma a Vas Megyei Levéltárban található. Fotóiból képeslapokat is nyomtattak, mert az 1900-as évek Szombathelyének épületeit, utcáit, tereit mutatják be, ő fényképezte a várost először madártávlatból, vagyis templomok tornyaiból. Fotográfiai visszaköszönnek a Szombathelyről készült monográfiákban. Élete végén elköltözött a városból Budapestre, ezért őt ott temették el a Farkasréti temetőben.

A repedezett családi síremléktől egy szépen felújított és karbantartott sírkőhöz (A-4-319) lépünk átellenben, az út túlsó, jobb oldalán: Brutscher József (1859–1923) kormánytanácsos, tűzrendészeti felügyelő, tűzoltóparancsnoké, aki a város fontos közszolgálati tevékenységeinek nagy szervezője volt, ő alapította a Szombathelyi Mentő Egyletet. Eredetileg kárpitosnak tanult, de érdekelte és tanulmányozta a tűzoltóság szervezeteit, miként védekeznek a tűz ellen Európában. 1878-ban tagja lett a városban akkor már hat éve működő Tűzoltó Egyesületnek, ahol szakaszparancsnok, majd 1903–1923 között főparancsnok lett. Szervezett mentési és elsősegélynyújtó tanfolyamokat, szorgalmazta, hogy a város vásároljon mentőkocsit, később az 1908-as tífuszjárvány idején külön kocsit is gyártattak. Az első világháború idején éjjel-nappali szolgálatot szervezett a vasútállomáson. Otthon ravatalozták fel – Petőfi utcai lakóházán emléktábla őrzi a nevét –, tűzoltókocsin vitték ki a Szent Márton temetőbe. Családtagjai mellett nyugszik, a feliratból kiderül, neje Forstner Hedvig (1873–1939) volt.

Bozzay Ödön szobrász (1911–1957) és édesanyja, Bozzai Bozzay Kálmánné (1865–1932) sírköve (A-4-447) rózsaszín mészkő, e „Jó pásztor” című műve Jézust ábrázolja a nyájával. A kőfaragó saját alkotása, egyben tehetségének cégére a sírkő, melyet akkor készített, amikor az édesanyja elhunyt, később őt is ide temették. Jellegzetes motívuma a kő kétoldali fogazatos faragása, amit más temetőbeli emlékköveken is viszontlátunk, vélhetően így azonosíthatók a művei. A szobrászművész

restaurátori munkássága is jelentős. Művei egyházi és közintézményekben találhatóak. Az ő alkotása például az innen nem messze nyugvó Buttá József (1826–1907) műkertész és családtagjainak kora modern korú síremléke az egész alakos angyal szoborral, akinek szárnyívei egyben isten óvón ölelő két tenyerét is jelképezik.

A sétaút a késő barokk stílusú Mindenki keresztjéhez vezet, amelyet a 19. század elejéről való, Torjay Valter egylete, a Szent Márton Temetőért Egyesület mentette meg, amint meséli, Módy Péter szobrászművész restaurálta önkormányzati támogatással. A szép kereszt körül olyan sírkövek vannak, amelyek nem a helyükön vannak, a temető más részeiről hozták ide őket. Amott kidőltek, funkciójukat veszítették, emitt a kis kör alakú teret díszítő elemekként szolgálnak. Köztük van egy csodaszép, kőből faragott nőalak, a stílusjegyei alapján az 1830–1850-es évekből való, nem tudni, kinek a sírköve volt, melyik parcellából hozták ide és mikor, névtelenségében egyszer csak odahullt a föléje magasodó fa gyökereihez. A művészettörténész elbeszélése szerint ezt is az egyesület mentette meg bő évtizeddel ezelőtt, mikor észrevették, hogy 15–20 darabra törve feküdt a földön, Módy Péter rakosgatta össze, hogy a szobor visszanyerhesse méltóságát. Van a kereszt körül egy olyan kőfaragvány is, amely a készítője nevét őrzi még: Raffensperger Ignác (1838–1900) soproni származású, jónevű szombathelyi szobrász készítette, aki a Fő téri Szentháromság-szobor megalkotója volt a 19. században, a híres sírkőkészítő dinasztia alapítójának, az 1861-ben elhunyt Hudetz Jánosnak feleségével, özvegy Hudetz Jánosnéval közös vállalkozásban.

Egy szomorú fűzfát ábrázol a 17 évesen elhunyt Gardos László (1919–1936) cserkész síremléke, akit a Rába vizéből hiába próbált kimenteni a 49. számú Berzsenyi Dániel Cserkészcsapat parancsnoka, Radics Dénes, de mindketten odavesztek. A tragikusan meghalt fiatalember az édesapja, Gardos Sándor mellett nyugszik. A sírkövet 2014-ben újította fel a temetkezési vállalat Fülöp András kezdeményezésére, aki akkor a Szent Márton Cserkészcsapat vezetője volt.

Bodányi Ödön (1856–1921) városi főmérnök síremlékéhez (TA–15) érünk, amely egy oszloptöredék „kődrapériával” átkötve. Éhen Gyula polgármester ajánlott állást neki, így került ide az aradi születésű szakember 1899-ben. Nagy szerepet kapott a Szombathely gyors fellendülését szolgáló városrendezési munkákban. Irányította a víz- és csatornahálózat létrehozását, a közutak, a Fő tér aszfaltozását, kövezését, a Gyöngyös patak vasbeton hídjának építését. A kulturális élethez is hozzájárult: ő szervezte meg a Domonkosok Pacsirta Énekkarát. Emléktáblája van a Szily János utcában.

A Hübner-család mauzóleuma (A-7–1) a temetőben a legnagyobb, kétszintes építmény, az alsó része kriptá, a felső kápolna. Az építőanyaga a saját téglagyárukból való volt. A családtagok hamvait 1981-ben áthelyezték innen a Szalézi templom urnakriptájába. Szombathelyi történetük idősebb Hübner János (1795–1884) idetelepülésével kezdődött. Az erdélyi szász asztalos Temesvárról jött, 1920-ban feleségül vette Koller Júliát. Polgárházuk a Petőfi utcában, a könyvtár helyén volt. Fia, Hübner János (1825–1905) szintén asztalosnak tanult, de építkezési vállalkozó lett. Rész

vett az 1848-as szabadságharcban, majd bujdosni kényszerült. A közkegyelem után bekapcsolódott Szombathely közéletébe, segítette az ipari tanonciskola és az evangélikus templom felépítését. Testvére, Hübner József (1822–1845) 23 éves volt mindössze, amikor elhunyt.

Sétánk során névtelen sírokat is látunk. Sosem tudjuk meg, kiket takar a „Szüleink” felirat, a „Fiat voluntas tua” vésete, a nevüket nem őrzik a sírkövek sem. Vajon akkor halunk meg igazán, ha az utódok emlékezetéből is elveszünk? Gyík szalad a borostyán alá, amelynek indái egy valaha feliratozott, de mára megkopott, olvashatatlan sírkövet ölelnek.

Megyünk tovább a régi kiválóságokat keresve. Kisfaludi Kisfaludy József (1861–1936) városi rendőrkapitány síremlékén (B-8–18) kézzel faragott a családi címer, itt nyugszik felesége, Szilvásújfalusi Újfalussy Mária (1868–1936) is. A Kisfaludy család a Dunántúl egyik legősibb nemes családja, amely a Csák nemzetségből ered. A 17. század kezdetétől két ágra szakadt: István és Mihály ágán. Utóbbi leszármazottai Sándor (1772–1844) költő, felesége Szegedy Róza, akivel egy ideig a Vas megyei Kámban élt, testvére, Károly (1788–1830) szintén költő. Kisfaludy József 1898-tól 1913-ig volt rendőrkapitány Szombathelyen.

Tóth Lajos (1836-) szíjgyártó és nyergesmester családi sírja (JE-67) a városi képviselő alakját idézi, akinek nagy szerepe volt az 1887-es iparkiállítás rendezésében. Fia, dr. Tóth László ügyvéd volt. Lányát, Máriát Vass Béla (1872–1934) vette feleségül, aki a közelben nyugszik, a Premontrei gimnázium rajz- és matematikatanára volt, valamint festőművész – dolgozott Nagybányán is –, grafikus, író, ő hozta létre az első művészeti iskolát Szombathelyen, amit úgy hívtak: Szép és Iparművészeti Iskola. Másfél évig működött, majd 1922-ben fenntartási problémák miatt megszűnt. Vass Béla a szombathelyi kultúregyesület képzőművészeti szakosztályát vezette, alapítója volt a szent Márton Céhnek. A síremlékénél (B-8–149) állva a művészettörténész elmeséli: tanítványaival rendszeresen koszorúzzák, a Művészeti Szakközépiskolában pedig Vass Béla-díjat alapítottak a legtehetségesebb diákok számára.

Vidor Ignác (1864–1910) szép architektúrájú, díszes kriptája (A-III) a Szent Márton temető keleti falánál található. A kismartoni Eszterházy hercegek jószágkormányzója volt, dédapja Hesztera Aladárnak, a neves szombathelyi restaurátornak. Kortársa Torjay Valter dédapjának, Valasek Ferencnek, aki pedig a tatai Eszterházy grófok jószágkormányzójaként hozta létre a modern haltenyésztést a tatai tavon.

Nem messze, dr. Stamborszky Lajos (1857–1910) orvos és költő fekete márvány családi kriptájának (B-8-156) feliratából kiderül, hogy MÁV orvosi tanácsadó volt, Torjay Valter felidézi Tempi passati című kötetét, azzal együtt, hogy Éhen Gyula barátságát is magáénak tudhatta, aki szintén írt verseket.

A temetőben meglepő jelenség, de bizony kutyaházat látunk a hátsó keleti falnál, az egyik fa alatt, eb nincs sehol, viszont macskák jönnek-mennek otthonosan, tányérkák arra utalnak, hogy nemcsak az egerek elleni bevetéssel töltik a napjaikat, de a Szent Márton temetőbe még kijárók rendszeresen etetik is őket.

Itt a közelben találjuk Boldogházi Kiss Zoltán (1867–1924) művészkezü amatőr fényképész, fotós szakíró és felesége, az iparát halála után folytató, Glazer Ilona sírját. Kiss Zoltán kereskedelmi tanulmányokat végzett Budapesten, az 1890-es években jött Szombathelyre. Főkönyvelő-titkár pozíciót töltött be a Vasvármegyei Takarékpénztár Részvénytársaságnál. A pénzügyi szakember szabadidejét áldozta a fényképezésre, minőségi munkáival többször szerepelt hazai és nemzetközi kiállításokon. Amatőr fotósoknak írt útmutató jellegű cikkeket a *Fotográfia* című képes havi folyóiratba, nyugdíjazása után fotografálást és könyvtervezést tanított a Vasvármegyei Kultúregyesület Szép- és Iparművészeti Iskolájában. Farkas Gézával közös műtermet működtetett, könyveket írt „A fényképezés gyakorlata” (1894) és „A fényképezés kézikönyve” (1905) címmel. Fotográfiai tevékenységét is felidézi a 2017-es Savaria Múzeumbeli „Fényérzék” kiállítás. A nagyothalló és rövidlátó fotóst témakeresés közben érte a halál, 1924-ben szenvedett vonatbalesetet a szombathelyi pályaudvaron. Rákóczi utca 14. számú egykori lakóházán 2008 óta emléktábla van.

Visszafordulunk a hátsó faltól előre, a vasúttól visszavezető, templomfalra merőleges sétaút mentén nyugszik Horváth Lajos szódás és szikvízkészítő. A sírján szépen kimunkált Jézus-fej van egy kereszttel harmonikus kompozícióban, Torjay Valtertől megtudjuk: megihletett egy zeneszerzőt is, a szombathelyi származású Bonczó Istvánt, aki *Hortus dei* (Isten hangja) címmel írt rock oratóriumot ennek ihletettségében.

Felkeressük a közelben eltemetett id. Derkovits Gyulát (1853–1914), a híres festőművész és grafikus édesapját, Vas megye legjobb asztalosát, aki nem nézte jó szemmel fia művészi próbálkozásait, 16 évesen maga mellé vette inasnak, majd három év múlva segédként alkalmazta. Felesége korán elhunyt, az anya nélkül maradt fiú önként vonult be katonának, a Kárpátokba küldték harcolni. A legenda szerint az asztalosmestert hitelből kellett eltemetni, mert a fia kint volt a fronton, amikor elhunyt, a temetést a Bem család finanszírozta. Itt van a közelben a Bemek mauzóleuma is, klinkertéglából, vaskapuvál, 1900 körüli építésű.

A Szent Márton temetőben található nem egy kivételes szépségű sírszobor. Ilyen Hidasy Krisztina (1825–1916), a néhai Hidasy Kornél szombathelyi megyéspüspök (1882–1900) húga síremléke (B-6–1) is. Tábláján ez az Ovidius-idézet olvasható latinul: „Sorsod, amíg kedvez, szám nélküli lesz a barátod, ámde magadra maradsz, hogyha eged beborul.” A szobor feltehetőleg Szent Erzsébetet ábrázolja, aki védőangyalként áll egy kislány alak mögött. A kompozíció a Vízmathy síremlékre hajaz, elképzelhető, hogy ez is Merkly Ferenc műve, mint sok más temetőszobor, ahogy a vele szemben magas talapzaton álló alak is, amely Vesei István (1866–1919) sírköve (B-4–189), a párját vesztett nő kőbe faragott, végtelen szomorúsága térdel előttünk.

Ismét egy jelentős, a régi Szombathely életét megörökítő fényképész eklektikus mészko síremlékéhez (B-1-37) érünk, Knebel Ferenc (1836–1910) városfotográfusé, aki a közismert háromgenerációs fényképész család alapítója volt. Fiai, Jenő és ifjabb Ferenc, valamint Terézia nevű unokája folytatták a mesterséget az általa alapított műteremben. Fényképész műhelyi hagyatékukat – ebben több mint húszezer felvételt

– a Savaria Múzeum őrzi, és a Knebel család tagjait is kiemeli a Vas megyei fotóstörténelemből a 2017-es „Fényérzék – Személyes” című kiállításán. Megemlékezve egyebek közt arról, hogy Knebel Ferenc minden műfajban – portré, tájkép, műtárgy-, épületfotó, városkép, asztrofotográfia – készített felvételeket, amelyek köz- és magángyűjteményekbe kerültek. Nemcsak az utókor becsüli nagyra a tevékenységét, a maga korában is elismert volt, hazai és külföldi sikereiről a fotók hátlapjai tanúskodnak, feltüntetve a kitüntetések helyszínét és idejét. Knebel Ferenc tehetségbeli kiugrását útkeresései tették lehetővé: olyan előtanulmányokat végzett, amelyek a indirekt módon, áttételesen a fényképészethez vezették. Gyógyszerészetet tanult, amelynek gyakorlata során a fotózáshoz szükséges kémiai alapismereteket is elsajátította. Vonzódott a festészethez, amely az egyéni látásmód, a kompozíciók, az arányok kialakításában segítette őt. A városi közélet lelkes támogatója és résztvevője volt, 1860 után nyerte a nemzetközi díjakat. 40 év munka után, 1895-ben az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodója, Ferenc József udvari fényképésznek nevezte ki őt Jenő fiával együtt.

Roznár család mauzóleuma (B-3-1) az egyetlen a sírkertben, aminek freskók vannak a mennyezetén. Roznár Józsefről (1909–1992) azt tudni, hogy a város neves lakatosmestere volt, a Szent Márton út 73. szám alatt volt a műhelye, a temetőnél. 1986-ban exhumálták innen az elhunyt családtagokat, és a Jáki úti temetőbe kerültek. A mauzóleum még nyomokban őrzi egykori eleganciáját, kapuja szép félköríves, levdíszekkel. Szemben vele egy idős hölgy ül a közeli sírkő szélén, gyakori látogató, műanyagtányérból eteti a macskákat, tápot hoz nekik. Mondja, nem ő az egyetlen, aki rendszeresen kijár ide a temető nyugalmába feltöltődni, a cicákkal foglalkozni.

A temető közepén az egyik legszebb neogót síremlék (A-6-94) háromrészes, a 19. század végéről való a Herdin, Kaiser, Görög család tagjai nyugszanak itt: Herdin Márton (1838–1892), Kaiser Mária (1839–1923), Kaiser István (1865–1941), Kaiser Károly és felesége, Mayer Anna. Nevüket lassan kimossa az eső a mészkőből. Elöl Tauber János nevét őrzi a felirat. Vagyonos család lehetett. A Görög síremlék is impozáns, neogót pazarsága messziről vonzza a szemet. Görög Sándor (1877-) magyar királyi számvevőszéki főtanácsos volt, jelentős szerepet töltött be a Vakok Intézete megalapításában. Családtagjai körében nyugszik.

Sétánk során több Cziczzer-sírt is látunk a Régi temető területén, az ő családi kertjük volt e földdarab, ezt adta a család a saját földjeiből a temető bővítéséhez, itt alakították ki a B parcellákat. 19. századba nyúló gyökerekről tanúskodnak a sírkövek: az 1800-as évek második feléből való a neogót, romantikus síremlék (A-4-25), amely alatt Cziczzer István (1822–1872) és felesége nyugszik. Kétoldalt szintén Cziczerek vannak eltemetve. Beljebb a temetőben Cziczzer József (1830–1914) nyugszik egy magas kereszt alatt, a feleségével, Kiss Rozáliával (1834–1887). Cziczzer Ferenc (1856–1930) nejével, Németh Erzsébettel (1864–1943) került közös sírba, Bazsó Gyula (1896–1961) a feleségével, Cziczzer Erzsébettel (1901–1970), és fiukkal, Imrével (1930–1967).

A Cziczer-kert lezárt temető, de nem halott. Még élteni a példamutató, városformáló elődök emléke, kicsiké és nagyoké. Az esőáztatta, málló mészkövek a pusztulás virágai, üzennek, hogy több törődéssel Szent Márton városában az ókortól élő kegyeleti hely a múlt időt maradásra bíró, történelmet, kultúrát idéző, vonzó turisztikai célpont is lehetne.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Takács Ferenc: Végtelen csönd – „Az örök vadászmezők” Szombathely és Vas megye temetőiről. A Vas Megyei Temetkezési Vállalat kiadásában, 2003
- Takács Ferenc: Porladó kövek árnyékában – Vas megye jelentős személyiségei, Szombathely, 2006.
- Szombathely 1777–1927 – Jubiláris emlékalbum, szerkesztette: Fehér Károly – Az 1990. évben alakult Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata 100. közgyűlése alkalmából készült hasonmás kiadás. Megjelent száz számozott díszkötéses és ezer fűzött példányban. 1997. október 23.
- Paulovics István: A szombathelyi Szent Márton egyházának, savariai Szent Márton születéshelyének római kori eredete. In: ACTA SAVARIENSIA 4. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely, Martineum Könyvnyomda Rt, 1944. p. 5-39.
- Szent Márton és Pannónia – Kereszténység a római világ határán. Szerk: Tóth Endre, Vida Tivadar, Takács Imre. Kiállítás az Iseumban és a pannonhalmi apátsági múzeumban Szent Márton születésének 1700. évfordulója alkalmából – Katalógus, Palatia Nyomda és Kiadó Kft. Győr, 2016.
- Szent Márton emlékezete szülőföldjén. A Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára és a Képeslevelezőlap-gyűjtők Egyesülete kiadványa. Szombathely, 2016
- Torjay Valter: Néhány megjegyzés a szombathelyi Szent Márton úti temető sírköveiről és sírépítményeiről 1-4. In: Vas Megyei Helytörténeti és Honismereti Közlemények, 1999–2000.
- Torjay Valter: A Szent Mártoni temető késő barokk és historizáló síremlékei, szerk. Orbán Róbert. Szombathely MJV és a Tourinform Iroda kiadásában, Szombathely, 2002
- Vas megyei fejek, szerk. és kiad: Halász Imre, Szombathely – Tóth Alajos, Sopron, 1930
- Szluha Márton – Balogh Gyula: Vas vármegye nemes családjai – Heraldika Kiadó, Bp. 1999
- Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal – Ráth Mór kiadásában, Pest, 1860
- Merklin Tímea: A Perintbe fojtott püspök emlékére. In: Vas Népe, 47. évf. 2002. október 5. p. 6. (Tóth Endre, a Magyar Nemzeti Múzeum történetésének tanulmányára hivatkozva)

- Merklin Tímea: Quirinus, Savaria vértanúja. In: Vas Népe, 48. évf. 2003. április 4. p. 7.
- Merklin Tímea: Diákok egy honvéd hadnagy sírjánál. In: Vas Népe, 2000. március 16. p. 20.
- Szombathelyi építész sikere. In: Vas megyei Napló, 1909. július 11.
- Kósa Tamás: Eltűnt idő. In: Vas Népe, 38. évf. 33. sz. 1993. február 9. p. 8.
- Kapossy János, a magyar barokk tudósa. In: Vas Népe, 2000. január 31. p. 5.
- Kapossy János: 1900 év művészete Savaria fórumán. In: Szépművészet, 1944. 5. évf. február 2. p. 48–56.
- Kapossy János: Késő barokk építészet Magyarországon. In: Magyar Művészet, 1927. 3. évf. 5. sz. p. 276–291.
- Károlyi Antal Vas megyei működéséről – Vas megyei alispánunk jubileuma = In: Vasvármegye, 1893. december 3. p. 1.
- Búcsúzás a vármegyétől. Dr. Károlyi Antal kir. tanácsos, Vasvármegye alispánja munkásságának méltatása nyugdíjba vonulása alkalmából. In: Vasvármegye, 1901. október 16. 1. p.
- Az Egervári Ödön Alapítvány alapító levelének kivonata. In: Vasvármegye hivatalos lapja, 1906. 4. évf. jún. 14. 24. sz. mell. p. 163–165.
- Egervári Miklós: Felső-szopori Szily János püspök emlékszobrának leleplezési ünnepélyére. In: Vasvármegye, 1909. 42. évf. szept. 5. 202. sz. p. 1-3.
- Vízmathy Géza: Polgárőreinkhez és katonai szolgálatot nem teljesítő polgárainkhoz. In: Vasvármegye, 1917. 50. évf. ápr. 8. 81. sz. p. 3.
- Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum „Fényérzék” című kiállításorozatának „Személyes” című tárlata, 2017. május 18. – december 31. Kurátor: Kelbert Krisztina.
- Az „Egervári Ödön Alapítvány” alapító levelének kivonata. In: Vasvármegye Hivatalos Lapja, 1906. 4. évf. jún. 14. 24. sz. mell. p. 163–165.